

VÁZLAT SÁROS MEGYE KIALAKULÁSÁRÓL ÉS BETELEPÜLÉSÉRŐL A 14. SZÁZAD KÖZEPÉIG

Az Árpádok királyságának erdőkben gazdag vidékein, királyi magánuradalmak területén létrejött birtokigazgatási intézményét történeti szakirodalmunk általában erdőispánságnak nevezi.¹ A legkorábban ide telepített vagy ide települt népesség elsődleges feladatának – mindenekelőtt a zólyomi királyi uradalom példája alapján – az uradalom erdeinek és vadjainak megóvását és a nagy királyi vadászatok kiszolgálását szokás tekinteni. A közfelfogás szerint e népeknek határőri vagy katonai szolgálathoz hasonlító feladatuk nem volt, az irodalomban tevékenységeik tisztán gazdasági jellegének hangsúlyozásával találkozunk.² A legjelentősebb királyi uradalmak az utolsó Árpádok alatt önálló megyékké lettek, a Magyar Királyság peremvidékeinek betelepülése kapcsán ezért megkerülhetetlen a kérdés: hogyan kell elképzelnünk egy efféle területet, és vajon miként lesz egy királyi uradalomból önálló megye? Hogyan viszonyult egymáshoz az uradalom és a későbbi megye területe, és végül mit tudunk a táj 1350-ig tartó benépesüléséről? Az alábbi áttekintésben Sáros megye példáján keresztül e kérdésekre is igyekszem választ adni.

Sáros vármegye az Árpádok uralta északi, Lengyelországgal közös határán, három folyó, a Tarca, a Tapoly és a Bodrog (Ondava) felső és középső szakaszának vízgyűjtőjén jött létre négy nagytáj: a Belső-Északnyugati-Kárpátok, az Északi-középhegység, a Külső-Északnyugati-Kárpátok és az Északkeleti-Kárpátok határvidékén.³ A megye történetének első szakasza elválaszthatatlan Újvár megyéétől. Az először 1068-ban említett Újvár comitatust a szakirodalom általában két tömbből, a hevesújváriból és az abaújváriból álló megyéként írja le,⁴

¹ Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994. 194–195.

² Lásd *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922. (Reprint: Máriabesnyő–Gödöllő 2006.) 18.

³ Területe az Árpád-kor végén hozzávetőleg 3700 km² volt, Szepes irányában valamivel nagyobb, Zemplén felé pedig valamivel kisebb, mint a középkor végén és az újkor századaiban, ugyanakkor Abaújjal közös határa érdemben már nem módosult.

⁴ 1068: *quidam [...] de speculatoribus, nomine Fanciska, qui erat de Novo Castro* – lásd *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Utószó, bibl., valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél – Veszprémy László. Bp. 1999. (a továbbiakban: SRH) I. 366–367., valamint Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) I. 58. – Hevesre és Abaújra mindenekelőtt lásd ÁMTF I. 39–57. és III. 39–63., 100–101. – Az idézett latin szövegrészletek Györffy György történeti földrajzának rövidítési rendszerét követik.; *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és Emlékezet) Bp. 1988. 398–410.; *Botka Tivadar*: Tájékozás Balássy Ferenc: „Visszhangjai” körül, a vármegyék első alakulásáról. *Századok* 6. (1872) 546–547.; *Pesty Frigyes*: Az eltűnt régi vármegyék I–II. Bp. 1880. I. 178–180.; *Bronislaw Varsik*: Velka stolica Nový hrad (Novum castrum, Újvár) a vznik Abovskej, Hevešskej a Šarisskej stolice. *Historické študie* 7. (1961) 163–165.*

melynek utóbbi részén három erdőispánság: a tornai, a pataki és a sárosi alakult ki.⁵ E két nagy tömb azonban egykor Borsod megyével – de legalábbis annak a Bükk és a Tisza közé eső déli részével – kiegészülve bizonyosan összeért, és Újvár a későbbi Pest megye keleti határától kiindulva csaknem 300 km hosszú körivet rajzolva egyetlen hatalmas territóriumként nyúlt a lengyel határig.⁶ Várát (Novum Castrum) – amelyről a megye nevét is nyerte – a krónikás hagyomány szerint Aba király építtette, és nagyon valószínű, hogy annak megyéjét is ő szervezte meg, méghozzá azon a területen, amely korábban törzsének szállásföldje volt.⁷ Erre enged következtetni ugyanis, hogy a terület jelentős része – a Sáros megyei Szentkeresztől a Heves megyei Patáig húzódó kisebb-nagyobb birtokok láncolata – utóbb az Abák egyes ágainak kezén tűnik fel. A nagy kiterjedésű, mintegy 15 000 km² területű, korai Újvár megye II. András uralkodása idején az északkeleti országrész kiemelkedő fontosságú hatalmi-közigazgatási egysége volt, s jelentősége, úgy látszik, mindenekelőtt határvármegye funkciójára vezethető vissza. Az újvári ispán az ország Szepes és Zemplén közé eső széles határszakaszáért felelt, egyszersmind a Tarca és a Tapoly völgyén át az ország belsejébe vezető országutakat is felügyelte. Újvár méretéből és földrajzi helyzetéből fakadó jelentőségét mutatja, hogy a 13. század első harmadában a királyság tíz legfontosabb

⁵ ÁMTF I. 46–47.

⁶ Összetartozásuk ügyében egy 1273. évi királynéi oklevél igazít el, amely szerint Csák Péter fia Domokos részben a tőle korábban elvett Újvár megyében fekvő Muhi és Nyárad birtokok után kap kárpótlásképpen Erzsébet királynétól adományt. A meghatározás bizonyosan jóval 1273 előtti helyzetet rögzít, de ennek ez esetben nincs jelentősége. Annak ellenben igen, hogy a két települést nem Újvár várához tartozó, hanem Újvár megyében fekvő földekként nevezték meg. A két dolog különbségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. A várnak ugyanis, mint az jól ismert, egy másik megyében is lehettek földjei, a megyének azonban épp az intézmény nevében is megőrzött alapvető vonásából következően nem. Az efféle adatok tulajdonképpen egymásra rakódott történeti „rétegeket” alkotnak, és mindenekelőtt birtok-, kormányzat- és településtörténeti szempontból rendkívül becsek. Lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 844. Vö. Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 45.) Bp. 2008. (a továbbiakban: RA) 102. – Az oklevél alapján már Kristó Gyula felvetette, hogy Borsod déli részén Újvár megye két tömbje egykor valószínűleg összeért, lásd *Kristó Gy.: Vármegyék* i. m. 398. A magyar történetírásban Abaúj, Heves és Sáros Újvárhoz tartozása régóta ismert. Borsodot azonban Györfly György olyan jelentős méretű, korai megyének írta le, amely délen kettévágta Újvár megyét és elsősorban Anonymus Böngér fia Borsról előadott története alapján ítélve egészen a lengyel határig nyúlt ÁMTF I. 737–741. Borsod megye korai határa most nem lehet vizsgálatunk tárgya, délen azonban eredetileg bizonyosan nem ékelődhetett be a későbbi Heves és Abaúj megyék közé, és Borsod korai jelentőségének ellentmondani látszik, hogy a számos archaikus vonást őrző, II. András-kori vármegyeszervezet ispánjainak rangsorában a borsodi ispán messze elmarad az újvári ispánnak a korai méltóságsorokból kirajzolódó jelentőségétől.

⁷ 1046 k.: *ad Novum Castrum, quod rex Aba construxerat* lásd ÁMTF I. 58. (SRH I. 337.); *Kristó Gy.: Vármegyék* i. m. 399–400.

– azaz a legnagyobb hatalommal és jövedelemmel járó – ispánsága közé számították.⁸

Sáros Újvár megyéhez tartozása – Abaújhoz és Heveshez hasonlóan⁹ – a megye *Sárosújvár* megnevezésében is (1322) megmutatkozik. A név utótagja itt is a régi Újvár megyére, az előtag pedig arra utalt, hogy Sáros a nagy Újvár megye kerülete (*districtus*) volt, miként az Hásságy falu esetében a szepesi káptalan pontos megfogalmazásában fenn is maradt: *in comitatu de Vyuar in districtu de Sarus*.¹⁰

A névazonosság ellenére az Újvár megyéhez tartozó *Sáros kerület* jelentősen kisebb volt a késő középkorból ismert Sáros megyénél: nagyjából annak a Kükemezőtől és Raszlavicától, illetve Vörösalmától és Rencsisótól délre eső részét jelentette, míg a későbbi Sáros megye nagyobb, északi felén két másik kerület, Gyepűelve (1324) és Tarca (1317) osztozott. A sárosi kerület Gyepűelve és Tarca kerületekkel közös, Újvár megye sárosi földjeit kelet–nyugati irányban kettészelő határát az ország belsejét megóvni hivatott gyepűsánc alkotta, amelyet a Csergő-hegység osztott két részre. Az 1250-es évek végére kialakuló Sáros megye e három kerület egyesítésével és Újvárról való leválasztásával jött létre. Míg a kerületek, egyszersmind Újvár megye határát Szepes és Zemplén felől egyaránt vizek mentén igyekeztek kijelölni, addig dél felől a sárosi megyehatár kialakítása – annak következményeként, hogy a terület egykor Újvárhoz tartozott – mesterségesen, a késő Árpád-kori birtokviszonyokhoz igazodva történt.

A sárosi táj birtokba vételére vonatkozó legkorábbi forrásunk Anonymus gesztája, akinek elbeszélése szerint a honfoglaló magyarság Árpád és főemberei vezetésével a Tarca völgyét Sóvárig szállta meg.¹¹ Noha P. mester munkája a 9. század végére vonatkozóan nem tekinthető hiteles tudósításnak, annyi mégis bizonyosnak vehető, hogy a magyarság Sáros megye területén már a 10. században megjelent. Könnyű belátni, hogy ennek így kellett lennie, hiszen a kor viszonyai között az új haza birtokbavétele a magyarság fontos földrajzi helyeken történő állandó jelenléte nélkül nem mehetett végbe. A fontos földrajzi helyeket pedig a sárosi határvidéken mindenekelőtt a folyóvölgyek mentén haladó utakhoz kapcsolódó átkelők és gázlók jelentették.

⁸ *Nógrády Árpád*: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Századok 129. (1995) 164.

⁹ Az elnevezés Hevesben 1248-tól (*Heuesvyuar*) – lásd ÁMTF III. 100., Abaújban 1251-től (*Castrum Novum Abe*), illetve 1255-től (*Abaywar*) fordul elő – lásd ÁMTF I. 59.

¹⁰ 1322: *terram seu possessionem Hasaagh [...] in comitatu Sarusvyuar existentem* (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 209820.); 1324: *ad faciem possessionis Hasag [...] in comitatu de Vyuar in districtu de Sarus existentis* (DF 209822.); 1327: *super donatione [...] possessionis Hasag [...] in comitatibus de Vyuar et de Sarus existentis* (DF 209822.).

¹¹ SRH I. 57–58.

A Sáros területét Szepes felől Lublón át elérő Poprád sárosi szakaszának legfontosabb átkelőhelye Palocsánál található. A település neve a szláv *polovec* 'kun' szóra vezethető vissza, s mivel a Kárpát-medence szláv lakói valószínűleg a magyarsághoz csatlakozott *kabarok*at nevezték „kun”-nak, a Palocsa helynév hihetőleg az államszervezés során idetelepített *kabar* határőrök emlékét őrzi.¹² Szintén a magyarság legkorábbi, a határvidék ellenőrzésére létrehozott telepeinek egyike lehetett Nenehely (1278), a későbbi Héthárs területén, a Tarca gázlójánál, az ország belsejébe vezető országút és a Szepes felől érkező fontos út találkozási pontján. A Csergő keleti oldalán a Beszkidek hágóitól a Tapolyhoz vezető utak fontos átkelőhelyénél létrejött Bártfa szintén korai telep volt. Régiségére nemcsak az mutat, hogy orosz krónika¹³ már a tatárjárás előestéjén említi (1240), hanem mindenekelőtt az, hogy a magyar nevű Szekcső patak¹⁴ völgyét nagy valószínűséggel a 11. századtól lezáró jelentős gyepűkaput is a későbbi városról nevezték el. Ugyanígy magyar lakosság, minden bizonnyal határőrök korai jelenlétére mutat az Ondava folyó magyar Bodrog nevének ismételt felbukkanása annak Sáros megyére eső szakaszán, mindenekelőtt északon, a lengyel határtól nem messze, Ciglánál (1250, 1269, 1329),¹⁵ és délebbre Göncölvágása és Lomna környékén (1326, 1327).¹⁶ A jelentős sárosi átkelők mellett a Csergő-hegység mélyén, az

¹² Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp. 1988. (a továbbiakban: FNESZ) II. 311.

¹³ Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. „Az orosz évkönyvek teljes gyűjteménye” köteteiből [...] ford. Hodinka Antal. Bp. 1916. 408.

¹⁴ 1247: *Zwkechu* (CDES II. 193–194. = DF 216296.) A Szekcső földrajzi név a magyar *szökik* ige származéka, etimológiailag azonos a *szöcske* rovarnévvel. Kiss Lajos szerint valószínű, hogy a középkorban létezett egy *szekcső* hangalakú 'sebesen, fodrozva haladó víz', valamint 'gázló'-féle magyar földrajzi köznévi, és idővel ez vált víznévvé, illetve helynévvé: FNESZ I. 398. – Névadása kétségt kívül a sóvári királyi uradalom népességéhez vagy a gyepűsánc környékére telepített magyar határőrökhöz köthető, és minden valószínűség szerint évszázadokkal megelőzte első okleveles említését. Magyar neve azért is érdemel figyelmet, mert a Szekcső kapcsán – a Bodroggal ellentétben – fel sem merülhet, hogy nevét messze délen, a víz későbbi századokban is magyar lakosságú alsó szakasza után kapta volna.

¹⁵ 1250: *alter fl. eodem nomine vocitatus [scil. Garbolth], qui transiret ad pt-m Or. et intraret in fl-m Bodrug* (DL 4483., Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) II. 248.; 1269: *in a[ltero] fl-o eodem nomine Grabouch voc. descendit ad aquam Bodrug* (DL 672. [az erősen sérült oklevél szövege az egri káptalan 1269. évi átiratából kiegészítve: DL 673.], Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus arpadianus continuatus I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁUO) XII. 677., VIII. 242. Vö. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923–1943. II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 9., 13.) Bp. 1961–1987. (a továbbiakban: RA) 1893.; 1329: *venit ad caput cuiusdam fl-i Nogkurima voc., de quo descendendo ver. Or. cadit in fl-m Budrug* (Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjou-kori okmánytár I–VII. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1878–1920. [a továbbiakban: AO] II. 388–389.).

¹⁶ 1326: *ad rivulum Kurruhopotoka, et in eodem descendendo cadit in aquam Budrug* (DF 212680.), Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Ed. Georgius Fejér. Budae 1828–1844. (a továbbiakban: CDH) VIII/3. 73–74. – Lomna környéke valamikor a 13. század elején került át Zemplénbe, de még 1326-ban is úgy élt a köztudatban, hogy a terület a sárosi (valójában az újvári)

egykori Malcó királyi erdő (*silva nostra*) határában is találkozunk magyar földrajzi nevekkal. Itt a Kis- és Nagy-Pisztrángos-patakok, illetve a Csikós-hegy neve őrzi az egykor a környéken élt magyar közösség emlékét, míg a birtok közelében fekvő Boglár falunak a német Böglér ('íjász') szóban gyökerező neve hihetőleg korai határőrök emlékét tartotta fenn.¹⁷

A határörtelepek kialakítására valószínűleg éppúgy Újvár megye megszervezésének részeként került sor, ahogy a gyepe kijelölésére és a gyepe sánc megépítésére is. A Tarca völgyét lezáró sáncfal a Litinye legfontosabb mellékvizeként olykor Litinyének is nevezett Tarbocsin-patak forrásától indult, és előbb e patakot, majd a Litinye főágát követve érte el a Tarcát (1248),¹⁸ s a két Litinye vize természetes vizesárokként futott végig a sánc előtt.¹⁹ A sáncon való áthaladást a

---

ispán joghatósága alá tartozott. – Hogy egy-egy nagyobb folyót melyik szakasza után nevezték el, ma már aligha rekonstruálható. A Bodrog folyó minden bizonnyal a magyarság által tömegesen megszállt alsó szakaszán nyerte el a nevét, ám ahhoz, hogy az elnevezés a folyó felső szakaszán is hosszú évszázadokra gyökeret verjen, egyrészt a magyar víznév folyamatos, aktív használatára volt szükség, ami a táj későbbi betelepülését tekintve egy olyan korban látszik valószínűnek, amikor az itteni, döntően szláv lakosság még csekély létszámú volt, így a magyar határörtelepek lakossága révén a víznév elterjedhetett. A víznév meghonosodását valószínűleg a magyar nyelvnek a birtoklás és a birtokjog révén megmutató nagyobb presztízse is biztosíthatta. – Egyetlen, rosszul értelmezett adatból levont következtetésen alapul, ezért szükségszerűen téves az a vélemény, amely szerint a Bodrog víznév a korabeli oklevelekbe a helyi viszonyokat nem eléggé ismerő birtokösszeírók [értsd: a határjárásokat végző személyek] hiedelme alapján kerülhetett, s a lényegében végig szláv nyelvterületen futó Ondava régebben vagy bármikor is úgy általában a Bodrog nevezetet viselte volna, s neve legfeljebb alkalmi használatú név lehetett (*Benkő Loránd: Orsova és Ondava. In: Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp. 2003. 179–180.).

¹⁷ 1574: *ad caput rivuli Kispyztrhangospathaka alio nom. Malerybne [...] ad rivulum Naghpyztrhangospathaka alio nom. Velkirybne [...] et vocatur iste vertex montis Chykosbegh alio nom.* Czekkosow (Hodnoverné miesto Spišská kapitula (Szepesi káptalan hiteleshelyi levéltára) Autentické protokoly (Hiteleshelyi jegyzőkönyvek) II/2. 159. v.). – Gyakran felmerül, hogy szláv nyelvterületen, ahol a magyarság jelenlétének nincs későbbi nyoma, a középkori oklevelek magyar földrajzinév-adatait egyszerű fordításnak kell tekintenünk, és mindössze arról van szó, hogy a határjárások során vagy a magyar birtokosok diktálták be a határ egyes, könnyen lefordítható részeit szláv nevük ellenére is magyarul, vagy a hiteleshelyi kiküldött ültette át azokat magyarra (például *Ostrá > Éles-hegy*). A fent említett, Livótól északnyugatra futó két patak esetében az egyszerű fordítás mint magyarázat azonban bizonyosan nem állja meg a helyét. Mivel a két magyar víznév az egyedibb (*Kis-Pisztrángos-patak és Nagy-Pisztrángos-patak*), a szláv pedig az általánosabb (*Malerybne, Velkirybne*), jóval valószínűbb, hogy a két víznév a magyarból került át a szlávba és nem fordítva. A Csikós-hegy esete még egyértelműbb, mivel a magyar hegynév fennmaradt, csak a kétrészes magyar névből egyrészes, képzővel álló név lett a szlávban (*Čekošov*). – Jóllehet a határjárás a 16. század második feléből maradt fenn, a környékbeli birtokok határjárásai mind azt mutatják, hogy 1350 előtt már a kis patakok elnevezése is rendre megtörtént. A környék betelepülését is figyelembe véve, az 1574-ben lejegyzett földrajzi nevek papírra vetésük pillanatában már éppúgy lehettek négy-öt száz évesek, ahogy lejegyzésük óta is „megélték” már ugyanannyit.

¹⁸ 1248: *prima m. incipit a capite fl-i Lethene voc., qui manet indaginem ad longitudinem ipsius indaginis et cadit in fl-m Tharcha voc.* (CDES II. 216–217., DL 64650.). – Hogy az oklevélben említett Litinye patak forrásvidéke nem azonosítható a Litinye főágának fejével, arra mindenekelőtt lásd DL 68776., AO II. 37.

¹⁹ A sárosi ágostonosoknak 1274-ben átengedett föld délkeleti végpontját a gyepe nevű 'hely' alkotja, és a Litinye vize a birtokot hosszában kettészelte. Az adománylevél e két állítása egyidejűleg akkor

Tarca bal partján Szepesbe és Lengyelországba tartó országúton közlekedőknek a Kapunak vagy Régi-kapunak nevezett nagy gyeplőkapu,²⁰ a Csergő lábánál futó utat használók számára pedig Litinye falu alatt, a Kisajtó nevű kisebb kapu biztosította.²¹ A legkorábbi vámhelyeket, úgy látszik, a nagy gyeplőkapukban hozták létre – valószínűleg még a 11. század végén.²² (A sánc Csergőbe eső végén, amely a későbbi Újvár közeléig futott, fából ácsolt torony, az Óvár állhatott.)²³ A sánc helyét a Tarca jobb partján az egykori Tarca *districtus* területén létrejött tarcafői és az újvári főesperességek közös, a Hetény vonulatain futó egykori határa mutatja.²⁴

A sánc a Csergő keleti oldalán Geráltfalva déli határán, a Mély-patakot érintve tartott nyugat felé,²⁵ és úgy látszik, Hradiszko falu határában ért véget; maga a település a gyeplősánc végén álló építményről nyerhette a nevét. A Szekcső völgyét a Halas-pataktól délre lezáró sáncon, mely a jelek szerint Nagyszilva északi határát követve haladt, elsősorban a Bártfa-kapun keresztül lehetett átjutni.²⁶ A nagy gyeplőkapu mellett további három kisebb kapu szolgálta a közlekedést: egy Girált és Stefkfalva között a Sárosra tartó nagy úton, a második Asguttól északra, a Régi szláv úton, míg a harmadik Kereszteskomlóstól északra, a Kurimáról Eperjesre tartó Alsó úton állt.²⁷ A Szekcső bal partján előbb

teljesül, ha a sánc végig a patak bal partját követte. Az oklevél kiadását lásd *Miroslav Hutka*: Augustiniáni na území stredovekého Slovenska (Uhorska). Ružomberok 2015. 229. = Moravský zemský archiv v Brne, Augustiniáni v Brne (1233–1843) 5.

²⁰ 1285: *prima transiens meta de ultra Copou* (RA 3386., DL 1189.); 1312: *usque ad antiquam portam* (*Daniel Boles*: Počiatky Toryského dekanátu a spišský rotulus z rokov 1331–1332. Levoča 2010. 73.; DF 275939.).

²¹ 1271: *p. Kisaylthoth* (CDH V/1. 165., DL 39254.). – A kis gyeplőkapu Rét birtok 1274. évi határjárása alapján a Litinye faluhoz leszaladó hegyhát déli végén állt: *portam indaginis super cacumine cuiusdam montis sat[is longi]* lásd *Hutka, M.*: Augustiniáni na území stredovekého Slovenska i. m. 229.

²² *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 194.

²³ A sánc vége nem sokkal Ákos Mikcs Újvár vára alatt ért véget. Az Újvár név gyakran egy, a közelben lévő régebbi erősségre utal (Óvár), ráadásul a gyeplősánc a Csergő később *Hradiskónak* hívott vonulatának a lábánál futott (lásd A Harmadik Katonai Felmérés. Königreich Ungarn. Digitized Maps of the Habsburg Empire 1869–1887. DVD. Arcanum Adatbázis Kft. Bp. 2007.), ezért elképzelhető, hogy a földrajzi név a sáncre, de még inkább annak egy részére, a sánc végét lezáró toronyra, kis erősségre utal. Ez egyúttal Mikcs várának Újvár nevére is magyarázatot adna.

²⁴ A kerület kiterjedésének legfontosabb jellemzőit IV. László adománylevele határozta meg annak kapcsán, hogy a kerület egyházi tizedét V. István az egri püspökségnek adományozta, s apja adományát László 1284-ben megerősítette: *extra cuius montis [Zepushege] circumvallationem de duabus partibus Tarchauze omnes decime ecclesie Agriensi dinoscuntur pertinere* – lásd RA 3336., DF 209901. – Arra, hogy a kerület a Tarca mentén a régi kapuig nyúlt, lásd Boleszló esztergomi érseknek a tizedek ügyében hozott 1312 évi rendelkezését (*Boles, D.*: Počiatky Toryského i. m. 73.).

²⁵ DF 262699.

²⁶ 1261: *qd. terram Belcella nuncupatam, ultra portam Bardfa exist.* (CDH V/1. 163., RA 1778. és 2127.).

²⁷ A sárosi gyeplő keleti oldalának kisebb kapuairól közvetlen adat nem maradt fenn, Kisajtó létezése azonban arra mutat, hogy a sáncon átvezető utakat az út jelentőségének megfelelően, mindenhol kisebb-nagyobb kapukkal zárták.

a Jemnik vizétől délre,²⁸ majd Komlós északi határában felbukkanó gyepe²⁹ – vagy ahogy a Szekcső bal partján, a korai Raszlavica föld déli határában hívták, *Királysánc*³⁰ – a Nagyerdő lankás, a Tapoly felé ereszkedő hátán futott délkeleti irányban a folyóig.³¹

A királyi hatalom a sánc védelmét és környékének folyamatos ellenőrzését elsősorban a kapuk mellé rendelt királyi népekkel biztosította. Erre mutat, hogy Szilvánál örökkel, Asgutnál, Nyásnál és Ardónál erdőóvókkal találkozunk közvetlenül a sánc mellett.³² Nyás fölött, a sánc közelében a hegy *Szerecsennépe teteje* neve továbbá arra is következtetni enged, hogy a királyi hatalom magyar nyelvű erdőóvókat telepített ide. Az újvári ispán joghatósága alatt álló örök³³ legjelentősebb sárosi birtoka a sánctól látszólag távolabb fekvő Finta volt, a jelenségnek valószínűleg az a magyarázata, hogy az örök és erdőóvók földjeit és falvait eredetileg nem egyesével rendelték a sánchoz, hanem azokat egy-egy birtoktestbe szervezték, és a gyepe egy-egy szakaszáért egy-egy ilyen nagyobb birtok felelt. A gyepe Raszlavica alatt kiépült szakaszától délre, a Szekcső kanyarulatában fekvő Kapi település nevének jelentése ('kapus hely' ~ 'kapuval rendelkező hely')

²⁸ 1345: *currit ad rivulum Jemnyk, ubi idem rivulus duplicatur et ascendit unum bercz et ipsum bercz transiendo sursum ad Or. pervenit ad indagine Gepu vulg. nominatas* (DF 262699.).

²⁹ 1261: *terram Belcella nuncupatam. ultra portam Bardfa exist.* (F V/1. 163.).

³⁰ 1276: *indagine domini regis* (DL 38970.).

³¹ Ettől jelentősen eltérő módon, a Litinye „mögé”, azaz a patak főágának bal partjára helyezte a gyepe vonalát Bronislav Varsik, aki a sánctól így jóval délebbre vezette át a Csergő hegység keleti oldalára. Lásd *Bronislav Varsik: Osídlenie Kosiskej kotliny I–III. Bratislava 1964–1977. III. 299.* Megoldása bizonyosan nem lehet helyes. Egyrészt mert ellentmond az 1248. évi határjárás azon adatának, hogy a sánc végig a Litinye [kisebb ága] mentén futott, másrészt mert nincs összhangban az újvári főesperességnek a Csergő és a Tarca közé eső szakaszán a Tarca kerület, azaz a tarcai főesperesség délkeleti, az egykori gyepe vonalát őrző határával. – A gyepe vonalának kérdése kapcsán Karácsonyi János a gyepe újvári szakaszának vonaláról még úgy vélekedett, hogy az III. Béla korában Kassa alatt, Bárcánál húzódtott, ezért Szent István korában aligha lehetett északabbra Göncnél. Lásd *Karácsonyi János: Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. Századok 35. (1901) 1049.*

³² Az erdőóvókat jellegzetesen az erdőispánságok vadászterületeihez rendelt szolgálonépeknek tekinti a szakirodalom, lásd ÁMTF I. 47. Szolgáltatuk azonban, úgy látszik, sokszínűbb lehetett. Megítélésem szerint legalábbis elgondolkodtató, hogy az erdőóvók mindhárom Sáros megyei települése közvetlenül a sánc mögött feküdt, ellenben a két legfontosabb sárosi vadászóhely (Nerlesz és Szépfá) közelében, ott, ahol ez elvileg indokolt lenne, emléküket helynév sem őrizte meg. Hogy a sárosi erdőóvók fegyverhez szokott, ténylegesen katonáskodó királyi népek voltak, világosan igazolja, hogy a nyási és asguti erdőóvókat, azt követően, hogy több királyi hadjáratban is részt vettek, egyaránt 1283-ban, a hód-tavi csatában szerzett katonai érdemeikért nemesítette meg IV. László. Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Bp. 1879. (a továbbiakban: HOkI) 99–100., RA 3266. – Vö. *Zsoldos Attila: Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata. Történelmi Szemle 39. (1997) 69–98., különösen: 77. és 92. (144. jegyz.) az északkeleti országgrész fegyvereseinek jelentős részvételét hangsúlyozó adatokkal.*

³³ *Zsoldos Attila: Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről. Századok 134. (2000) 109.* – Az örök és a jelek szerint Sárosban melléjük rendelt erdőóvók újvári ispán alá tartozásának értelemszerűen nem mond ellent, hogy az asguti erdőóvók egykori földjét 1300-ban Tamás fia Sinkának adományozva már a sárosi ispán joghatósága alól mentette fel a király.

tanúskodik arról, és egyszersmind enged arra következtetni, hogy Kapi eredetileg az egyik gyeplőkapu – nagy valószínűséggel a Bártfa-kapu – szolgálatára rendelt birtok volt, és a környék településhierarchiájában betöltött helyéből ítélve maga Kapi lehetett annak a korai birtoktestnek a központja, amelyhez a környező őr- és erdőóvó telepek tartoztak.³⁴ A Kapi közvetlen szomszédságában fekvő Finta birtokon lakó örök pedig valószínűleg e birtok népeiként maguk is éppúgy a kapu és a sánc szolgálatát látták el, ahogy a Ternye patak mentén megült Kapus falu neve is minden bizonnyal egykori lakóinak eredeti szolgálatára utalt.

A sánccal markánsan kettéosztott tájnak a gyeplőtől az országhatárig terjedő része volt az úgynevezett *confinium* ('határvidék'), magyarul gyeplő vagy gyeplővel. Ez a későbbi Sáros megye közel kétharmadát felölelő terület az újvári ispán hatalma alá tartozott, az ispán joghatóságának ténye a terület felett még I. Károly uralkodása alatt is köztudomású volt (1326), s – az örökre vonatkozó adatokat nem számítva – az újvári várszervezettel kapcsolatos egyetlen sárosi adat is a határvidéken fekvő Kükemezőt és annak tágabb környékét érinti (1249). Noha a *confiniumot* Újvár részének tekintették, a kortársak az egyes birtokok fekvésének meghatározásakor hangsúlyozták, hogy a *confinium* valamiképpen mégis elkülönül az ország és a megye törzsterületétől. Ennélfogva az 1350 előtti oklevelek ismétlődő fordulataként találkozunk azzal, hogy egy-egy birtok *in confinio*, vagyis a 'határvidéken', azaz a gyeplővel, illetve *ultra indagines*, vagyis a 'gyeplőkön túl' fekszik. Az így meghatározott birtokok fekvése pontosan illeszkedik az egykori sánchoz, igazolva a gyeplő vonala fentiek szerinti rekonstrukciójának helyes voltát.³⁵

A sárosi terület és a határvidék védelmének megszervezéséhez kapcsolódik a Tekele nemzetség eredetének kérdése. Címeregyezésük alapján az abaúji Bárca

³⁴ A forrásokban nincs nyoma és közvetett adatok sem valószínűsítik, hogy Kapinál, a Bártfa-kaputól alig tíz kilométerre délre egy második gyeplőkapu és ahhoz kapcsolódó gyeplősánc létesült volna. A Tarca völgyét lezáró gyeplősánc mögött az okleveles anyagban úgyszintén nincs nyoma egy efféle második sáncnak. Az a körülmény pedig, hogy Sárosnak a Csergőtől nyugatra eső oldalán a sánc egyúttal az újvári főesperesség határaként is szolgált, egyenesen ellentmond annak, hogy a sánc mögött egy második gyeplővel is számoljunk. – Az országhatár közvetlen közelében felbukkanó kapuk vélhetőleg nem gyeplőkapuk voltak, hanem a korai vámszedés területén játszottak szerepet, mint azt a Szepes megyei Sztragár esete is mutatja. Vö. *Weisz Boglárka*: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. Bp. 2013. 15., 393.

³⁵ Az *in confinio*, illetve *ultra indagines* meghatározással említett birtokok és települések: Bacsamező, Bártfa, Dobómező, Dubina, Csernosina, Gibolt, Hosszúmező, Kapronca, Kobila, Koszorúmező, Kurima, Kükemező, Margonya, Muszinapatakafő, Palocsa, Pétermező, Putrómező, Radoma, Raszlóföldre, Rét, Sárpatak, Szemelnye, Tarkó, Trocsány, Vizokamező, Vörösalma. – Az *ultra indaginem* kifejezés más, nem területi elvet tükröző magyarázatára a nyugat-dunántúli gyeplő kapcsán lásd *Kiss Gábor – Tóth Endre*: Adatok a nyugat-dunántúli korai magyar gyeplő topográfiájához. In: Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia. Tatabánya–Esztergom 1996. május 28–31. Szerk. Fülöp Éva Mária – Kisné Cseh Julianna. (Tudományos Füzetek 11.) Tata 1999. 106.

nemzetséggel rokon Tekeléket a sárosi vidék őshonos nemzetségének szokás tekinteni, így korábban felmerült, hogy a rokon Bárcákkal együtt a Hernád és a Tarca völgyének első megszállását e két nemzetségnek lehet tulajdonítani.³⁶ Jóllehet a kérdésről korai adatok híján inkább csak sejtéseink lehetnek, mintsem megalapozott következtetéseink, két körülményről mégis érdemes röviden szót ejteni. Mindenekelőtt arról, hogy a Tekelék csupán Szentgyörgy körül, a gyeptől közelében – első pillantásra nem túl kedvező helyen – rendelkeztek ősi tekintetű, ám nem különösebben kiterjedt birtokokkal, ugyanakkor mindazok a birtokaik, amelyeket jelentőseknek tarthatunk, bizonyosan nem ősi: Szemelnýt (Szmilnó) 1269-ben vásárlással szerezték meg, Radomát és a Tarca mellett fekvő jelentősebb javaikat pedig – Pétermezőt, Dobómezőt és Koszorúmezőt – 1274-ben, illetve 1278-ban királyi adományként kapták.³⁷ Maradva ezért Szentgyörgy körül fekvő javaiknál, azok gyeptől való feltűnő közelsége arra mutat, hogy e kétségtől korai birtokaik nem a vidék első megszállásához, hanem sokkal inkább Újvár megye megszervezéséhez és a gyeptől kiépítéséhez kapcsolódhattak, a Tekelék pedig a határ sárosi szakaszának védelmében játszhattak szerepet.

E szerep (ha csupán vázlatos) feltárásához is a Tekelék Bárcákkal való rokonsága visz közelebb. Pontosabban: az a két korai információ, mely szerint Bárcát 1194-ben III. Béla engedte át bizonyos királyi öröknek, illetve hogy 1215-ben Bárcán várnépek vagy várnépek is éltek.³⁸ Feltéve hogy mindkét adat a Kassától délre fekvő s a 13. század második felétől igazolhatóan a Bárca nemzetség birtokában lévő településre vonatkozik,³⁹ a Bárca nemzetség eredete az újvári várszervezet őrei közé vezet, ami arra enged következtetni, hogy a Bárcákhoz hasonlóan eredetileg a Tekelék ősei is örök lehettek. Így a gyeptől közvetlen közelében, Szentgyörgy körül egy tagban elterülő birtokaik a legkevésbé sem rendszeridegen elemek, éppen ellenkezőleg: azokat egykor – hasonlóan Kapihoz – a gyeptől védelmére kialakított birtoktestként szervezhatték meg, és alighanem a Tekelék

³⁶ ÁMTF I. 42–43.

³⁷ *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. Bp. 1900. (Reprint egy kötetben: Bp. 1995.) 990–1001. Vö. DL 672.; *Diplomatarium comitatus Sarosiensis, quod ex tabulariis et codicibus manuscriptis eruit Carolus Wagner. Posenii–Cassoviae 1780. 291., DL 68879., RA 2856.; HOkI 71., RA 2523.*

³⁸ 1194: *qd. terram nomine Borcha [...] nostris exploratoribus assignavimus* – ÁUO XI. 56. (DL 33., RA 157.); 1215: *villani [...] de Barca coadiuvantibus Novi Castri iobagionibus* – Az időrendbe szedett váradai tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. *Regestrum varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum descripta effigieeditionis a 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis lat. crit. Curis et laboribus Ioannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky editum. Bp. 1903. 112.*

³⁹ A két korai adat kapcsán meg kell említeni, hogy III. Béla adományát Györffy György a Borsod megyei Nagybárcával látta azonosíthatónak (ÁMTF I. 755.), a váradai regestrum adata nyomán pedig – jóllehet azt Györffy is az abaúji Bárcával azonosította – a lokalizálás helyességét illetően mégis kétségtelenség adott hangot (ÁMTF I. 64., 66.).

megnemesítésének köszönhető, hogy a kis birtoktömb – megannyi más korai birtokkal ellentétben – a tatárjárás után is egyben maradt. Az ősi foglалás jogán szerzett Tekele-javakat ily módon a gyepű védelméhez kapcsolva és eredetüket királyi birtoktestnek ítélve Sáros megye területének korai birtokviszonyait az alábbiak szerint vázolhatjuk.

Az államszervezéskor a király kezébe került a teljes gyepűelve, valamint a sánc mögött elterülő sárosi kerület nagyobb, északi fele. Míg ez utóbbi terület északi határát maga a sánc alkotta, addig dél felől a Tarca jobb partján a Nagy-Szinye, a Szinye és a Buda-patak, a bal parton pedig a Zsidó-patak, a Delna forrásvidéke és a Bisztra vize határolta. Mindaz, ami e két nagyobb pataktól délre esett, egészen a későbbi megyehatárig, az Abák öröklött birtoka volt. A Branyiszkó lábánál elterülő öt középkori falu határát magába záró Vitézmező a nemzetség úgynevezett Györkei-ágába tartozó György fia Bodon ispán rokonságát gazdagította. Attól délre, Vitézmezőtől a Kriva vize és a Lampant-hegy gerince által elválasztott Szentkereszt birtok a nemzetség Széplaki-ágába tartozó Nádasdiakhoz, míg a Szentkeresztől a Gölnicről Vámosújfaluba vezető nagy út által elválasztott Bajor birtok Szakalyához és így a Széplaki-ág legismertebb, úgynevezett Amadé-ágához tartozott. Bajortól délre és délkeletre, a Szinye jobb és a Hernádba ömlő Bisztra bal partján a Somosi-ág javai sorakoztak – kezdve a sort nyugat felől Miklósvágásával –, és a jelentős Szedlicével mintegy másfél tucat falu határa alkotta a Somosiak birtoktestét egészen a megyehatáron fekvő Budamérig. A Somosiak földjein délnek haladva a Szopotnyica patakig jutunk. Azon túl az ágnak a Hernádot szélesen övező, az Árpádok alatt még javarészt érintetlen *fekete erdei* húzódtak, amelyek később Ruzsinnak, Felső- és Alsóladnának, korszakunkban pedig mindenekelőtt Kőszegnek adtak otthont, ahol – a Hernád fölé magasodó hegyen – a Somosi-ág közös vára is felépült. A nemzetség javait a Hernád mentén az Amadé-ág Szakalya (Szokoly) birtoka zárta, élén az erdő mélyén felépült várával és a birtokot szorosan véve alkotó öt falujának határával.

A Tarca bal partján Somos, a Somosi-ág népes birtokközpontja, attól délre az Abák Lapispataki Vejtehtől leszármazó rokonságának javai (Bogdány, Vargony és Lapispatak) terültek el, míg északkeletre e rokonság Zsegnyei-alága birtokolt az azonos nevű falu körül. Mindaz, ami ettől keletre és a Bisztra vizétől délre terült el, és Újvár sárosi kerületéhez tartozott – az egyetlen Bolyár falu kivételével, melyet a Somosiak 1280-ig osztatlanul uraltak –, nem volt egyéb, mint a korai Lipóc birtok, amely az Abák Sükösdtől leszármazó ágának ősi vagyonát alkotta. A mintegy 40 000 kataszteri hold nagyságú, tekintélyes méretű birtokot a Jávorhegység gerince osztotta két, nagyjából egyenlő részre, és keleti fele, amely hat kisebb, „mező”-nek nevezett birtokra tagolódott, egészen a Tapolyig nyúlt. A birtoktest korai udvarháza Peklén alatt, a falu Szent László-egyházától nem messze,

a településtől mégis elkülönülten állt az Ósva és a Trisztenyec patak között emelkedő dombhát oldalában.

Az Aba nemzetség fenti öt ágának javai együtt nagyjából 120 000 kataszteri holdra rúgtak, és nemcsak hogy egyetlen roppant birtoksávként húzódtak végig Sáros déli részén, de annak alapján, ami forrásainkból a megye korai birtokviszonyaira nézve felfejthető, arról vallanak, hogy az Abák a 11–12. században nem pusztán nagybirtokosai lehettek a sárosi kerületnek, hanem minden jel szerint az egyedüli, nemesi jogon földdel rendelkező birtokosai a későbbi megye gypűn belül fekvő részének, így a terület őshonos rokonságát az Aba nemzetségben kell megjelölnünk. Az Abák egyedüli, nemesi jogon történő korai birtoklását Mérk és Boroszló falvak esete is megerősíti. Ezek a mislyei prépostság településeiként bukkannak fel, és mivel a prépostság kegyurai a Somosiak voltak (*veri patroni*), az Abák birtokai közé ékelődő két falu eredetileg ugyancsak Somosi-birtok lehetett.

Az Abák kezén lévő birtoksáv és a sánc közötti terület zömét – úgy látszik, lényegében mindazt, ami a sánc védelmére rendelt birtokokon felül megmaradt – Sáros és Sóvár központokkal két királyi uradalomba szervezték oly módon, hogy a Szekcsőtől keletre lévő földeket Sóvárhoz, míg a Szekcsőtől nyugatra lévőket Sároshoz csatolták.

Sóvár a Tarca-völgy egyik legrégebbi települése volt. Anonymus és a lengyel–magyar krónika szerzője egyaránt megemlékezett róla,⁴⁰ s fontosságát mutatja, hogy az Újvárról északra tartó nagy utat Kassától délre a tatárjárás előtt *Sóvári útnak* nevezték (1230).⁴¹ Jelentőségét az itteni sókutakból kinyert sónak köszönhetette, amelyet a királyi hatalom kisajátított s a településtől délre, a két királyi út között emelt kis sáncvárból felügyelt.⁴² A sókút jövedelmének tizedét V. István az egri püspökségnek adományozta. A tized összegét III. András uralkodása idején 10 márkában állapították meg, ami arra mutat, hogy a sókút éves jövedelme az utolsó Árpádok alatt elérte a 100 márkát. Sőt, azt valószínűleg jelentősen meg is haladta, mert Sóvár eladományozása után annak új birtokosa, Simon fia György mester 1299-ben a sókút jövedelméből évi 100 márkát az unokaöccsének, Sebesi Tamás fia Sinkának engedett át. (Utódai Sinka részét 1317-ben előbb évi 60 márkában állapították meg, majd 1339-ben hetente fizetendő 1 márká és 1 fertó összeggel lényegében az előző szerződést erősítették meg. A Sinkának és utódainak

⁴⁰ SRH I. 57–58., II. 310–312., 319. – Külön nem tárgyalom, ezért itt említtem meg Szent István Bátor Boleszlóval vívott háborúját, melynek során a számos ponton igen zavaros lengyel–magyar krónika előadása szerint Boleszló egész Felső-Magyarországot elfoglalta Esztergomig, Egerrel és a sárosi Sóvárral együtt. A kérdésre lásd *Györffy György: István király és műve*. Bp. 1977. 276–283.

⁴¹ 1230: *ad magnam viam, qua itur ad Castrum Salis* (DL 83127. – az Abaúj megyei Lebenye föld határában). Vö. ÁMTF I. 116.

⁴² A korai várról középkori adat nem ismert, egykori helyét, úgy látszik, a III. katonai felmérés őrizte meg.

fizetett kisebb összeg mögött valószínűleg a sókút hozamának visszaesése áll. A Zsigmond-korban a sókút már jelentős többletberuházást igényelt.)⁴³ A sókutak körül településpár jött létre két korai egyházzal. Jóllehet mindkettőt „sóvári”-nak nevezték, az egyik, a Szent István királyról elnevezett, a 12. században már bizonyosan létezett sóvári plébániatemplom volt, amely a királyi uradalom központi egyháza lehetett, míg a Szűz Mária tiszteletére szentelt, torony nélküli épült, ám szintén plébánia rangú templomban a Sóvárral lényegében egybeépült Sópatak egyházát sejtethetjük. Ez utóbbinak a megépítése a viszonylag nagyszámú szolgálonépnek a sókutak körül történt letelepítésével függhetett össze.

A Sóvár köré szervezett uradalom a Szekcsőtől a Tapolyig nyúlt, ám a Szekcső-toroktól délre, a Tarca jobb partján is voltak földjei,⁴⁴ és lényegében a Jávor-hegység északi, az újkortól Sóvári-hegység néven ismert tömbjét zárta körbe. Északi határában ruténeket említenek, s a helynevek tanúsága szerint szláv lakói mellett jelentősebb létszámú magyar népesség is költözött az uradalomba (mindenekelőtt Sóvárra és az uradalomhoz tartozó két Szentlászlóra), ám az, hogy a Keszi törzs emlékét településnév őrizte volna a birtok keleti felén, egyszerű félreértés.⁴⁵ Az uradalom életében a só meghatározó szerepe mellett a vasműveség is jelen volt. A szláv nyelvekben a *rud* ('rot, vörös') szóból eredő *ruda* ('vörös, vastartalmú föld'), vasérc szó és származékai rejtik a vasműveség neveit. Az ebből képzett *rudno* a vasérc lelőhelyét, míg a *rudnik* a vasat feldolgozó embert jelölte. Az uradalom területén a Tapolyba ömlő két, *Rednek* és *Rendek* alakban is felbukkanó patak neve őrizte meg az Árpád-kori vasműveség emlékét. A Rednek vagy Fekete-Rednek partján, az ide lokalizálható Szent László-egyház nevéből ítélve, egykor magyar vasművesek élhettek, míg attól délre a Tót-Rednek víz-név szláv vasfeldolgozók jelenlétére utalhat.⁴⁶ Az itteni telérek a 13. század végére,

⁴³ A tized összege fölött 1285, Sóvár magánkézre adása után per támadt, mely a felek között végül egyezséggel zárult. Ennek értelmében Simon fia György a tized fejében évi 10 M fizetését vállalta András püspöknek. 1299: *qd. particulam de eadem p-e Souar voc. vidl. proventus 100 M. de puteo salis annuatim, et omni sabbato dimidium cubulum salis [...] dedisset [...] mgr-o Synka* (DL 572291, CDH VI/2. 214.). Utódaik a szerződést ugyan módosították, és hetente 1 M és 1 fertó kifizetésében állapodtak meg (1323: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II. Ad edendum praepravit Vincent Sedlák. Bratislavae 1980–1987. (a továbbiakban: RDES II. 959.), ez azonban nem jelentett csökkenést.

⁴⁴ Szentlászló, Enyicke és a királyi agarások említéséből ítélve elképzelhető, hogy egykor az előbbi kettővel szomszédos Kendi (Kende) is az uradalomhoz tartozott.

⁴⁵ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III. és V. Bp. 1894–1913. I. 299. alapján Kniezsa István a Biztrekezy, Rennukkezy és Delnekezy földrajzi nevek '-köze' utótagját vélte törzsnévi eredetű Keszi helyneveknek (lásd *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI.-ik században. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 460.), jóllehet ezek nem településnevek, hanem kistájak nevéből létrejött birtoknevek.

⁴⁶ *Györffy György*: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. Történelmi Szemle 15. (1972) 280–285.; *Uő*: István király i. m. 441–443.

úgy látszik, kimerültek, a vasasok jórészt elköltöztek – s a patakok mellé, egykori házaik helyére két új soltészfalú, Pálvágása és Pétervágása települt.

A zömében hegyvidéki, erdős területekből álló uradalomban két királyi vadászóhelyet tartottak számon. Ezek egyike a Jávor-hegység szívében emelkedő Nerlesz-hegyen, különösen a Nerlesznek a keleti hegyoldalban fakadó Nerlesz pataka forrásánál fekvő részén azonosítható, mely az erdő vadjainak kedvelt itatóhelye lehetett.⁴⁷ A másik pedig Szépfá-erdő, illetve Szépfaharasztya néven a Delna bal partján Ábrány és Hásságy között feküdt.⁴⁸ Ez utóbbi mintegy 5 ekealjnyi (~600 hold), vizek és árok övezte terület volt, melyet természetes határai egyfajta vadaskert jelleggel ruháztak fel. A vadászterülethez az erdő északi határában királyi udvarház tartozott (*Királyszállása*), a népes vadászatok kiszolgálása a közeli Kendén lakó királyi agarászok és a Szentlászlón birtokos királyi solymász feladata lehetett.⁴⁹

Megyéink kialakulása szempontjából a jövedelemforrás és vadászóhely funkcióját betöltő Sóvárral szemben a sárosi királyi uradalomnak jutott meghatározó szerep.

A Szekcsőtől nyugatra eső birtoktest központját a Tarca jobb partján, az Árpádok egyik udvarházának szomszédságában fekvő Sáros falu alkotta, ahol legkésőbb a 13. század elején német *hospesek* telepedtek meg, s 1245-től – valószínűleg nem előzmények nélkül – a királyok kedvelt tartózkodási helye, István ifjabb királysága idején pedig István országrészének központja volt. Az uradalom korszakunkban mindvégig királyi kézben maradt, így birtokosváltás híján határa nem ismert, ám kiterjedéséről viszonylag pontos képet nyújt az a birtokcsere, amellyel 1248-ban IV. Béla 17, döntő többségében a Tarca völgyében fekvő település tizedét az egi püspöktől megváltotta.⁵⁰ A rendelkezés, noha szó szerint nem említi, nem hagy kétséget afelől, hogy a hatálya alá eső birtokok valójában a sárosi királyi uradalom fontosabb települései, melyek két birtoktömböt alkotva egyrészt a Tarca menti gyepűkaputól Eperjesig húzódtak, másrészt Kapi és Töltszék körül egy kisebb birtoktestbe rendeződtek. Bizonyosan nem ölelték fel azonban az uradalomhoz tartozó összes földet, hiszen felsorolásuk – a tatárjárást követő változásokat tükrözve – olyan birtokokat is tartalmaz, melyek 1242 előtt, jelen ismereteink szerint, nem

⁴⁷ 1285: *salit ad Nerlez, qui remanet in m-is mgri Geo-i ad Mer., ubi locus fuit nre venacionis et nrorum predecessorum* (DL 105230., ÁUO XII. 437., RA 3350.).

⁴⁸ 1285: *ad Mer. super Sepfaharastana, qui nobis locus venacionis erat* lásd előbbi jegyzet hivatkozásait.

⁴⁹ 1299: *v-m seu p-em liiscariorum nrorum [...]* Kendy *voc. in C-u Saros* (Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából XIII., XIV., XV. század. Közli s kiadja kellemesi Melczer István. Bp. 1890. 7.); 1261: [Szentlászló] *super qua quidem auceps Myco nomine de permissione carissimi patris nri B(ele) illustris regis Hungarie antea residebat* – DF 228432!, ÁUO III. 4. és uo. VIII. 11.

⁵⁰ A tizedmegváltás kapcsán felsorolt települések a felsorolás rendjében: Sáros, Eperjes, Szeben, Kissáros, Sebefálya, Kajáta, Ardó, Nyárs, Úrkuta, Osztrópataka, Megyepatak, Gergelyfalva, Újfalu, Újszilva, Töltszék, Kapi és Szentmihály. Lásd CDES II. 203. (DF 210758., RA 874.).

lehettek az uradalom részei. Így a Tarca menti birtokok közül a közvetlenül a sánc-kapu mögött fekvő Újfalu és Nyás eredetileg éppúgy a sánchoz tartozhatott, ahogy az uradalom három Szekcső menti birtoka, Újszilva, Töltszék és Kapi is. Az, hogy földjeiket a tatárjárás után – minden jel szerint Újvártól elcsatolva – közvetlenül az uradalomhoz sorolták, arra enged következtetni, hogy IV. Béla az újvári gyepűt 1242 után meg sem kísérelte új életre kelteni. Helyette magánuradalmát fejlesztve egyfelől kővárat építtetett a Sáros fölött emelkedő hegyen (első említése: 1262), másfelől a tized megváltásával biztosította a részben itt tartózkodó udvara zökkenőmentes ellátását, a termények helyben tartásával pedig megalapozta azok helyi bőségét, miközben nagyszámú kísérete a királyi uradalom kézművesei és kereskedői számára jelentős többletkeresletet teremtett, és mindenekelőtt – az egyháztól megváltott tized tetszése szerint történő elengedése révén – az uradalom *hospes*közösségeinek gyarapodását segítette elő.⁵¹ Az uradalom élén legkésőbb 1247-től ispán állt, aki az új sárosi vár várnagyi tisztét is betöltötte (1262, 1285). A korábbi официális ispánná emelése után, 1251 és 1259 között Sáros megyévé alakulása is megtörtént. Az átalakulás kezdő és záró időpontját a gyepűelvén birtokos Komlói Gyármán rokonság társadalmi emelkedésének állomásai mutatják: 1251-ben az újvári várnépbeli Gyármánt még az újvári várjobbágyok közé emelte a király, 1259-ben viszont Gyármánt már a sárosi ispán joghatósága alól mentette föl az uralkodó, amikor addigi szolgálatait megjutalmazva a kezén lévő földekkel együtt a királyi szerviensek közé fogadta. Sáros megyévé alakulásának hozzávetőleges idejét megerősíti, hogy 1261-ben annak a hét vármegyének az egyike volt, amelyek területére István ifjabb király az újhelyi *hospes*eknek áruik után vámmentességet biztosított.⁵² Sáros önálló megyévé emelése nagyobb szervezést nem igényelt. A megye területének tényleges kialakítása ugyanis nem jelentett mást, mint a három kerület (Tarca, Gyepűelve, Sáros) leválasztását Újvár megyéről, a sárosi uradalom ispánja alá rendelve azokat. A megye kialakulásával a királyi uradalom nem szűnt meg, 1262-ben és 1312-ben is említik, azaz nem alakult át ispánsággá, hanem az uralkodók olyan magánbirtoka maradt, melynek az élére kinevezett személy egyúttal a birtokot körülölelő megye ispáni tisztét is viselte. Ekképpen Sárosnak az Újvártól való leválás után

⁵¹ A sárosi tized megváltása leginkább Torna kerület tizedének megváltásával állítható párhuzamba, amelyről 1263-ban jelentette ki IV. Béla, hogy arra a király folyamatos görgői tartózkodása és így a királyi udvarház fenntartása érdekében van szükség (*decimas [...] propter nostram continuum residentiam, et curie nostre conseruationem in villa nostra Gurgeu vocata* – STR I. 496.). Torna esetében a tized megváltása azonban évről évre történt, míg a sárosi királyi uradalom egyházi tizedét elvileg „mindörökre” megváltotta a király, ami egyrészt a sárosi udvarház (legalábbis tervbe vett) gyakori felkeresésére utal, másrészt azt sejteti, hogy a királynak egyéb terve is lehetett a tizeddel. – Tornához vö. C. Tóth Norbert: A tornai főesperesség kialakulása és egyházi jogi hovatartozása. Egyháztörténeti Szemle 20. (2019) 14.

⁵² 1261: [hiányos felsorolással] *volumus, quod in hiis septem C-bus, vidl. [...] in Zemlyn, in Novo Castro, in Sarus, in Wng, in Borsua, in Zoboch, nullum tributum solvere teneantur* (ÁUO VIII. 6. – DL 519., RA 1780.).

– úgy látszik – megyéje lett, de ispánsága nem, és várában az ispán voltaképpen a király magántisztviselőjeként parancsolt.⁵³ Az első pillantásra különös konstrukció két célt szolgált. Egyfelől a királynak így nem kellett átengednie ispánja számára az uradalom és elsősorban annak három városias települése, Sáros, Eperjes és Szeben adójának harmadrészét, másrészt ily módon a sárosi ispán – a régi megyéispánokkal ellentétben – a nemesek birtokügyeiben nem hozhatott ítéletet. A sárosi ispán e korlátozott joghatóságát a 14. század elején is ismerték s említik az országbíró egy ítéletlevelében is (1317).⁵⁴

A tatárjárás után a királyok kiváltságolt *hospestelepeket* hoztak létre, illetve ezek megerősítésére törekedtek. E politika jegyében III. András a szepesi jogot adományozta Sárosnak, Szebennek és Eperjesnek, és a három település együttes éves censusát 150 márkában állapította meg (1299).

Az első repedések a korai birtokstruktúrán III. Béla és II. András alatt következtek be. III. Béla Aba nembeli Artolf apjának Szemelnye (Szmilnó) falu körül földet adományozott a gyepűelvén (valószínűleg a korai határőrfalet és a körülötte elterülő földeket, nem pedig a településről elnevezett, s hihetőleg annak ellenőrzése alá tartozó roppant körzetet), András pedig két jókora, uradalom méretű földet engedett át közvetlenül a sánc mögött. A későbbi Kereszteskoplós birtokot,⁵⁵ amelyet Hidegkút és Meggyesmál néven a Szent Sír Lovagrendnek adott, és Szinye földet, amellyel kormányzatának egyik oszlopát, a Gertrúd királyné elleni merénylet kapcsán közismert Bánkot gazdagította.⁵⁶ A nagy birtokadományozások vizsgált megyénk területén azonban a tatárjárás után jelentkeznek, és mindenekelőtt IV. Bélához, V. Istvánhoz és IV. Lászlóhoz köthetők.

A Károly-féle konszolidáció Sáros megyében a hétköznapi szintjén a hirtelen nekilendülő falutelepítésekben öltött testet. A telepített falvak emlékét többnyire a

⁵³ Az elmondottakra enged következtetni, hogy a gyepű megszűnésével felszabadult és el nem adományozott birtokokat a sárosi uradalomhoz csatolták (így került Kapi vára a sárosi ispán, pontosabban a sárosi várnagy alá, aki egyúttal a sárosi ispánságot is viselte), továbbá az, hogy a 14. század elején a gyepűn túl fekvő királyi javak – amelyek esetében semmi nyoma annak, hogy azokat valaha is a sárosi uradalomhoz rendelték volna –, nem kerültek a sárosi ispán alá, hanem azokat önálló honorokként osztotta el bárói között a király (Makovica, Palocsa és Szakalya).

⁵⁴ 1317: *castellanus castris talis, prout est castrum Sarus nob-es regni super facto p-is secundum statuta regni iudicare non possit* (RDES II. 269., DL 31181.) – Jóllehet Lampert országbíró ítéletlevele várnagyot említ, ítéletét Ákos Mikos sárosi ispán – egyúttal sárosi várnagy – birtokügyben hozott rendelkezése nyomán alkotta meg, ezért aligha férhet hozzá kétség, hogy indoklása az efféle ispánokra is érvényes.

⁵⁵ 1212: *fratribus Sancti Sepulcri terram non habitatam, que Frigidus Fons voc., et Mediasmaiele, et silvam, que circumdatur riv-is, in perpetuum contulimus possidendas* (CDES I. 137., ÁUO XI. 114., DL 65., RA 273.)

⁵⁶ Hogy Szinye földet II. András adományozta Bánknak, egyrészt a birtok földrajzi helyén alapuló feltételezés. Másrészt Bánk birtoklásáról semmi közelebbit nem tudunk, és az, hogy később, jóval a birtok elkobzása után sem jelentkezett senki a nőágot megillető jogok ügyében, arra utal, hogy Szinye nem ősi birtokként, hanem a közismerten bőkezű II. András jóvoltából királyi adományként lehetett Bánk kezén.

-*vágása* utótagú helynevek őrzik, az újkori helynevek azonban gyakran már rövidült alakot mutatnak, míg a falu legkorábbi említései még hordozzák a kérdéses utótagot. A betelepülés folyamatából a megye egészére nézve egyrészt az szűrhető le, hogy a megye és elsősorban a gyepűelve benépesülése birtokonként (kisebb-nagyobb foltokban) történt, ennek megfelelően Sáros egyes tájain – így Palocsa és Csircs, vagy éppen Szemelnye környékén – hamarabb ültek falvak a lengyel határ közelében, mint a határtól több tíz kilométer távolságban, másfelől pedig, hogy ezek korántsem mindig teljesen új, a természetből frissen elhódított helyeken létrejött telepítések, hanem számos esetben csupán – részben vagy teljesen – újraterelített falvak voltak. Ilyennek mutatják forrásaink Bártfa környékén a későbbi várost, valamint Gibolt és Hosszúmező falvakat, a Tekeléknek a lengyel határ közelében, Szemelnye körül fekvő négy faluját, amelyeknek legkésőbb az Árpád-kor végén már létezniük kellett, jóllehet a környék településeit csak a 15. századból ismerjük; továbbá Vernelvágása és Héthárs településeket (utóbbi esetében a valószínűleg igen korán létrejött előzménytelepülés nevét is ismerjük: Nenehely)⁵⁷, nemkülönbén a Nyásfő birtok területén lévő Herdegenshau (a későbbi Némerfalut, majd Úszpeklént), amelynek papját a pápai tizedjegyzék is említi, mégis 1339-ben birtokosai, sőtész közreműködésével, valószínűleg részben újraterelítették. Ilyennek láthatjuk éppen azoknak a sóvári királyi uradalomban fekvő korai „vasas” telepeknek egy részét is, amelyek a két Rednek-patak mentén fekvőtek, és a 14–15. században már mint sőtésztelepítések bukkannak elő (Pálvágása és Pétervágása).⁵⁸ Noha az újraterelítésekről többnyire csupán halvány nyomok árulkodnak, és közismert, hogy egy-egy település nem akkor jött létre, amikor a forrásokban felbukkan, nagy vonalakban Sáros megye betelepülése az alábbiak szerint vázolható.

A gyepűsáncon belül lévő terület gazdálkodásra leginkább alkalmas, a vizek alsó és középső szakaszai mentén elterülő földek benépesülése javarészt nagy valószínűséggel megtörtént a tatárjárásig, a patakok felső szakaszán és a jobbára erdőktől övezett patakfők környékén azonban még voltak telepítésre alkalmas földek. A sáncon túl a határörtelepek láncolata mellett a 12. század végén és a 13. század elején megjelentek az első magánbirtokok és azoknak a határvédelem feladatától még nem teljesen független falvai.⁵⁹ A Tarca kerület a tatárjárás után jobbára lakatlan volt, vélhetőleg a tatárjárás pusztításai nyomán vált azzá, és legalábbis néhány idősebb papjának 1332-ben

⁵⁷ 1352: *Nenehel* (DL 68903.). – Jóllehet csak a 14. század közepén bukkan fel az egykori birtokos, Nene emlékét őrző és közvetlenül a település mellett futó két patak már az Árpádok alatt is szerepel (Nene-víz, Nene vize, Nene-patak, Nene pataka, illetve Felső Nene-patak. Lásd DL 1113., DL 68879., ÁUO X. 228., DL 68918., DL 68885., DL 40407., DL 68789., DL 68810., DL 68761.

⁵⁸ Azt, hogy Herdegenshau esetében csupán részleges telepítésről lehet szó, elárulja, hogy Wolfard nevű sőtésza a sárosi és szepesi telepítések többségével szemben a falu censusából nem kapott részt, a bírságpénzeknek csak a harmadát kapta, és a malomnak is csupán a fele illette meg (DF 277884.).

⁵⁹ Ilyen feladat lehetett például a sáncnak II. András adományleveleiben is felbukkanó építési és karbantartási kötelezettsége (ad parandas indagines) – lásd DL 57. (CDH III/1. 73.).

lejegyzett vallomása szerint 1260 körül még alig három-négy egyházas település létezett a területén.⁶⁰ Az utolsó Árpádoknak a kerület birtokállományát sem kímélő nagy adományai – úgy tűnik – a telepítéseket jelentősen meggyorsították, mert 1330-ig a kerület egyházas helyeinek döntő része létrejött, és mindössze néhány falu megalapítása maradt a Lajos- és a Zsigmond-korra, illetve a 15. századra.⁶¹ Hasonló helyzetet tapasztalunk Kabalafalva birtokon, ahol 1355 előtt már öt falu állt, és ezeknek vagy temploma, vagy kápolnája is volt,⁶² miként a makovicai uradalom törzsterületén, ahol a betelepülés három szakaszát is meg lehet ragadni. Az első az Árpád-kor végéig tartott, és ekkorra bizonyosan létrejött Gibolt és Sárpatok, valószínűleg Hosszúmező és Zboró, továbbá Szemelnye körül is létezett már négy falu. 1324-ben Makovica várnagyaként Druget Fülöp hat falu betelepítésére kötött soltsz szerződést, 1355-ben pedig az uradalomban – a Szemelnye körüli települések nélkül – összeírt tíz falu mellett hat állt telepítés alatt, s ezzel az uradalom törzsterületének falvakkal történő benépesítése a 14. század közepére lényegében megtörtént.⁶³ Míg a Lipóchoz csatolt Tapoly menti részeken Nekcsei Demeter hajtott végre jelentős telepítéseket (Agyagosfalva, Hanusfalva), addig a Szinyei Mersék a Branyizskói-hegységben, Perényi Miklós és fiai a Fekete-hegy Szentkereszthez tartozó részén, a Somosiak pedig a Fekete-erdő rengetegében. A megye legkésőbb benépesült vidéke Ákos Mikcs Sztracsina (Sztrocsin) birtoka volt a lengyel, illetve a zempléni határon. Itt a legkorábbi ismert települések a Bodrog mentén jöttek létre, majd ezekhez csatlakoztak a Hocsa völgyében megült falvak. A birtok legkésőbb betelepített vidékét a Duklai-hágón át vezető fontos kereskedelmi úttól nyugatra és Ladomérvágásától északra eső terület alkotta, melynek számos települése a forrásokban csak a kora újkorban tűnik majd fel.⁶⁴

A megye birtokainak jövedelmezőségéről egyetlen adat ismert, a korszak végéről. E szerint 1347-ben három királyi kézben lévő, kisebb birtoktestet alkotó település, Kajáta, Kissáros és Sebefalva együttes éves jövedelmét egy birtokcsere kapcsán 169 szepesi márkára becsülték.⁶⁵ A szepesi márka 48 garasos márka volt, vagyis e kisebb birtoktömb teljes éves földesúri jövedelmét 507 aranyforintban állapították meg. 1427-ben a három település együtt 118 adózó jobbágyportát

⁶⁰ 1260–1270 k.: *quoad adhuc cum vix tres vel quatuor ecclesie ibi essent – Almási Tibor*: A tárcai kerület tizedperének vallomásai 1332-ből. In: „Köztes Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 31.

⁶¹ A kerület plébánosait egy, a római kúriába küldött beadványuk sorolja fel. A beadvány 30 pap nevét és templomának helyét rögzíti.

⁶² 1355: *sub quarumquidem m-um cursu et signorum metalium inclusione [...] 5 v-as, vidl. ipsam v-m Kabalafeulde, Herchkeuech, Seunuald, Rycuald et Palvagaza cum 2 ecclesiis lapidiis et 3 capellis et totidem mol-is scivissent, vidissent et registrassent* (DF 212692.; Bártfa szabad királyi város levéltára, 1319–1526. I. Összeáll. Iványi Béla. Bp. 1910. 15.).

⁶³ Az adatokat lásd DL 4483.

⁶⁴ Alsó- és Felső Piszána, Krajna-Bisztra, Krajna-Porubka, Medvedze, Sarbó, Dolhona és Gavraneč.

⁶⁵ DL 68875.

számlált, a bevételt a portákra vetítve átlagosan 4,3 aranyforint éves földesúri jövedelem adódik, ami országos összehasonlításban a legmagasabbak között van.⁶⁶ E kiemelkedő, közvetve a birtok lakóinak tehetős voltát mutató érték vélhetőleg arra vezethető vissza, hogy e nagy, népes falvak az Árpádok alatt a sárosi királyi magánuradalom kiemelt státuszú települései voltak, és I. Károlynak az oligarchák felett aratott győzelme után is királyi birtokok maradtak.

Sáros megye korai etnikai viszonyairól csekélyek az ismereteink, ám mindaz, ami a forrásokból leszűrhető, a megyét vegyes etnikumú területnek mutatja magyar, német és szláv lakossággal.⁶⁷

A magyarság nagyobb létszámban a Tarca és a Szekcső völgyében települt meg, a földrajzi nevek tanúsága szerint elsősorban Sóvár vidékén, de telepeikkel a sánc mentén és a gyepűelvén is találkozunk. A birtokos nemesség döntő része eredetileg az Aba nemzetség egyes ágaihoz tartozó családokból került ki, így értelemszerűen magyar volt, az advénák között ugyanakkor felbukkannak lengyelek, mint IV. Béla Adam nevű vitéze, akinek fiát a környezete Lengyel Jakabnak hívta, vagy a Malcót elnyerő Korotnoki Lengyel Péter, és talán Belcella birtokosa, Richnói Jan is, illetve a Szepességből érkezett szászok, mint a Tarkón, Tarcán és Berzevicén birtokos „Szepesi” Rikalf-fiak. Magyar lakossággal a falvakban és a városokban egyaránt találkozunk, számuk egyes helyeken korántsem lehetett jelentéktelen. A forrásokban legkorábban felbukkanó Sáros, Sóvár és Eperjes települések neve mellett erre mutat számos kisebb-nagyobb hely neve (Borsós/Salgó, Igrice, Lapos, Lapispatak, Úrkuta, Szépfá), a település elnevezésében felbukkanó Magyar-előtag (Magyarfalu, Magyarkapronca, Magyarraszlavica), egyes templomcímek (Szentistván, Szentlászló), illetve a határjárások egyértelműen magyar – azaz a szövegbe nem fordítás eredményeként bekerült – földrajzi nevei (Bikács

⁶⁶ Vö. *Nógrády Árpád*: Seignorial Dues and Taxation Principles in Late Medieval Hungary. In: *The Economy of Medieval Hungary*. Eds. József Laszlovszky – Balázs Nagy – Péter Szabó – András Vadas. Leiden–Boston 2018. 268–274. – Az egy-egy jobbágyporta által átlagosan fizetett földesúri adó (pénzjáradék), természetesen, bizonyosan nem volt ennyi, mert az 507 aranyforintban a jobbágyoktól beszedett cenzus és taxa mellett a malomvámtól a sörfőzésből származó jövedelemig az összes földesúri haszonvételt összegezték. A jövedelem belső arányait nem ismerjük, ha az egy portára eső 4,3 forint éves földesúri jövedelemből a máshonnan ismert késő középkori adatokat figyelembe véve annak mintegy 30-40%-át levonjuk, még mindig kiemelkedően magas az átlagosan közel 3 aranyforint, az egy jobbágyporta által fizetett földesúri adó.

⁶⁷ A korszakból zömmel helynév adatokkal rendelkezünk, s ezek csupán korlátozottan alkalmasak arra, hogy belőlük az etnikai viszonyokra következtetéseket vonjunk le. Azok a – mindenekelőtt Kniezsa István által összegzett – nyelvészeti ismérvek (*Kniezsa István*: Magyarország népei i. m.), amelyek alapján korábban egy-egy középkori megye vagy táj korai adatainak értékelése megtörtént, az újabb nyelvészeti eredmények tükrében ma már nem alkalmazhatóak, lásd *Hoffmann István*: Helynevek nyelvi elemzése. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67.) Debrecen 1993. és *Hoffmann István – Tóth Valéria*: A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. Századok 150. (2016) 261–295.

lese, Csikós-hegy, Szerecsennépe teteje). Eperjes város jelentős magyar és szláv lakosságára a legfontosabb korai híradás a város 1428. évi adójegyzéke. A forrás egy évszázaddal korszakunk vége után keletkezett, ám az általa megőrzött etnikai kép, mely egyfelől német többségű lakosságot mutat, másfelől azt is jelzi, hogy a város a három etnikum közös alkotása. A magyar és a szláv lakosság jelentős városi számarányát a névnyagon túl világosan tükrözi, hogy a jegyzék az adózás szempontjából kilenc részre osztott város egyes adóközreteinek a nevét is feltünteti, köztük a „magyar negyed”-et (*Quartale Hungarorum*) és a „szláv negyed”-et (*Quartale Sclavorum*), melyek lakossága ugyan a jegyzék összeállításának idejére már vegyes képet mutatott, ám az egyes városnegyedek nevüket eredetileg – meglehetősen, még korszakunk végén – nyilván a rájuk leginkább jellemző etnikumról nyerték el.⁶⁸

A megye német lakossága bajorokból és szászokból állt.⁶⁹ Többségük elsősorban a városokban és a nagyobb, kézműves- és kereskedőréteggel is rendelkező városias településeken tömörült (Sáros, Eperjes, Bártfa, Hanusfalva, Sibenlinden [Héthárs]), ám jelentősebb számú német *hospesz*el a Tarca kerület, valamint a Szepességel határos birtokok mellett a Bártfa környékén fekvő falvak alapító (illetve újratelepítő) lakói között is bizonyosan számolhatunk. A települések és a határjukban rögzített földrajzi helyek nevei mellett egyes települések bírúinak, esküdtjeinek és papjainak neve, valamint a korszakból ismert soltészek neve is erre mutat.⁷⁰

Szláv lakossággal jószerével mindenütt találkozunk a megyében – a falvak mellett, mint Eperjes fenti adójegyzéke mutatja, a városokban is –, az Abaújjal határos részekben éppúgy, mint Szepes felé vagy a zempléni határ közelében. Bizonyos, hogy a szlávok a megye népességének már az Árpádok alatt is meghatározó részét tette ki, és nem kizárt, hogy már korszakunk végén is a szláv volt a legnagyobb létszámú etnikum Sárosban, ám forrásaink nem alkalmasak arra, hogy az itt megtelepedett magyarokkal és németekkel szembeni arányukról bármi közelebbit lehetne mondani. A magyarul *tótnak* nevezett szlávok mellett okleveleink a rutének-ről és a lengyelekről külön is megemlékeznek. Ruténeket említenek Szentkereszt birtokon, a Bodrog mentén Orlikvágása és Dubovica környékén, és úgy látszik,

⁶⁸ Az adójegyzék teljes szövegű kiadását lásd Eperjes szabad királyi város levéltára. (Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes.) 1245–1526. Írta és összeáll. Iványi Béla. Szeged 1931. 79–92. – a magyar negyed uo. 83–84., 58 adóegységgel, és éppúgy teljességgel vegyes (magyar, német és szláv [közte lengyel]) névnyaggal, mint a 67 adóegységet számláló szláv negyed (uo. 88–89.). A nagy fokú keveredés valószínűleg az eredeti negyedbeosztás régiségére utal.

⁶⁹ Bajor hospesek, illetve bajor soltész sárosi jelenlétére két településnév: Bajor, illetve Bajorvágása utal, míg az eperjesi németeket 1249-ben királyi adománylevelével nevezi szászoknak (DL 31178., RA 917.).

⁷⁰ Néhány példa: a) települések: Fricshau, Göncölvágása, Hartmanhely, Hedrikvágása, Hermanka, Németfalva, Richwald, Schönwald, Schönwies, Singlér, Vernelvágása; b) földrajzi helyek: Ahorn (= Kurčínka Magurá, 839 m); Hüneberg (a mai Čekošovtől északnyugatra, 816 m), Tymnich (= Siminy 1261 m); c) soltészek: 1324: Detrico de Gybolth, Hannus de Zynerzou (Szerzso), Hannus de Brezova (Brezova) – DL 11292.; 1333: Petro fratri Hanus iudicis et officialis [...] de villa [...] Hanusfolua (Agyagospataka) – AO III. 42.

Sebes, valamint a később Szénégető néven felbukkanó falu területén. Az szintén vélelmezhető, hogy a makovicaí uradalom területéről az 1427. évi adójegyzékből látványosan hiányzó települések egy része is rutén lakossága miatt maradt ki a regisztrumból. Lengyel lakosokra – de legalábbis lengyel soltészre – vall az első ízben Polyákvágása, később Balkvágása néven felbukkanó Valkóc, Radomától délre és Polány-Polyánka falu, Eperjestől nyugatra, melynek lengyel voltát német neve (*Polnisch Dorffchin*) mutatja, valamint lengyel birtokosok vagy lengyel soltészek emlékeit őrizhetik Lengyelirtványa és Lengyelpataka birtokok.

A megye népesedési viszonyaira a pápai tizedlajstrom adataiból csak nagyon áttételesen, inkább csak a befizetett összegek arányait mérlegelve, mintsem a tizedek bármiféle átszámítása révén következtethetünk.⁷¹

Sáros megyében – csaknem teljesen tekinthető adatfeldolgozásunk szerint – a 14. század közepén mintegy 320, forrásaink által említett lakott hely volt. A pápai tizedlajstrom az 1332–1335 közötti években 104 egyházas falut említ, közülük hat azonosítása kétséges, 12 pedig nem azonosítható. E települések papjai 1332-ben és 1333-ban egyévi teljes jövedelmük tizedét engedték át a pápának a Szentföld felszabadítására. Jövedelmüket nem vizsgálták, annak összegét eskü alatt tett bevallással nekik maguknak kellett megbecsülniük. Az első évben (1332) néhány esetben nemcsak a tized összegét adták meg, hanem a plébános bevallását jóformán szó szerint rögzítve azt is jegyzékbe vették, hogy mennyit tesz ki az éves jövedelme, amely után az adót befizeti.

A jegyzék alapján a legnagyobb összeget fizető plébániák a következők voltak: a kiváltságolt királyi egyház státuszát élvező Sáros 278,33; Eperjes 76,8; Szeben 46,5; Szentgyörgy 25,66; Somos 22,66; Bártfa 20,33; Raszlavica 20,4; Szilva 20; Szentmihály 18; Mohnya 17,33; Kapi 16,5; Bajor 16,1; Kellemes 14,33; Lipóc 14,1; Sebefalva 13,6; Szegekerte (Szedikert) 13,5; Lapispatak 13,4; Sóvár 13; Kissáros 12,66; Szedlice 12,5; Szakalya 12 garas. Az egy plébániára eső átlag 14 garas, a minden tekintetben kivételes helyzetű sárosi egyházat nem számítva 10,9; amennyiben a várossá alakulás küszöbén álló Eperjes és Szeben

⁷¹ A tizedjegyzék demográfiai szempontú felhasználására lásd *Györffy György*: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp. 1984. 141–157. és *Uő*: Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. In: *Études historiques publiés par la Commission nationale des Historiens Hongrois I–II*. Éd. Győző Ember. Bp. 1960–1961. I. 163–193. Új szempontokat érvényesítve F. Romhányi Beatrix a pápai tizedjegyzékben felsorolt plébániák számát vizsgálta, s angol és francia analógiák segítségével jutott arra a következtetésre, hogy a tizedjegyzék statisztikai értelemben teljesen tekinthető, és ismert hiányai (győri püspökség, Szepesség stb.) megbízhatóan kiegészíthetők. Ezért valószínűsíthetőnek látja, hogy az egy plébániára jutó lélekszám Magyarországon – hasonlóan az angol és francia jegyzékekből ismert adatokhoz – kb. 520–530 fő/plébánia lehetett. Lásd *F. Romhányi Beatrix*: A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék. *Történelmi Szemle* 61. (2019) különösen: 348–351. és 353.

befizetéseit is levonjuk, akkor 9,7 garas.⁷² Ez országos viszonylatban a magasabbak közé tartozik, s a két város tizedével együtt nagyjából Bihar megyével volt egy szinten. Sóvár feltűnően gyenge szereplésének az a valószínű magyarázata, hogy Sóváron a jegyzék két plébániát is említ. A két plébánia – a másik sóvári templom valószínűleg Sópatakot rejt – együttes befizetése 24,66 garas, ami Sáros kiemelkedően magas tizedösszegét nem számítva a negyedik legmagasabb a megyében, s nagyjából megfelel a Sóváról a forrásokból kibontakozó képnek.

A tizedjegyzék adatai közül mindenekelőtt Szentgyörgy, Raszlavica és Szilva látszólag magas átlagos befizetésének értékelése igényel fokozott körültekintést. E három helység esetében ugyanis nem egy-egy település lakossága állt a befizetett összeg mögött, hanem kisebb birtoktestek – Szentgyörgy esetében legalább 6-8 falu – egyetlen plébániához tartozó teljes népessége, és hasonló a helyzet Bajorral és Lipóccal is. Nemkülönböztetve vár, hogy Peklén és Szemelnye (Szmilnó), valamint Gibolt (Gáboltó) és Radoma miért nem szerepelnek a lajstromban, illetve, hogy a jelentős birtokközpont és száz évvel később 102 jobbágyportával összeírt Kurima papja miként tehetett eleget kötelezettségének mindössze 2 garas befizetésével. Mindezt figyelembe véve, jelen ismereteink szerint a tizedjegyzék adataiból a megye lakosság számára megalapozott becslést nem lehet tenni.

A megye népességére vonatkozó következtetést a Zsigmond-kori kamarahaszna-jegyzék alapján tehetünk (1427). A jegyzék összeállítói 334 településen 7557 jobbágyportát írtak össze.⁷³ Ez a szokásos 5-ös szorzóval 37 785 főt jelent az összeírásból valami oknál fogva kimaradt települések,⁷⁴ a királyi városok lakossága és a birtokos nemesség nélkül. Ezekkel kiegészítve – a három szabad királyi várost, valamint a jegyzékből hiányzó Nagysárost együttesen mintegy 10 000, de legfeljebb 12 000, a megyei nemességet pedig 800-1000 fővel számolva – megyénk lakosságát 1420 táján 49 000-52 000 főre becsülhetjük. Az egyetlen viszonyítási pont, ahol legalább a jobbágyporták száma alapján következtethetünk az Árpád-korra: Somos. A 15. századra a mezővárosok sorába lépő település portáinak számát 1280 körül, a Somosiak osztozkodása kapcsán, birtokosai 50-ben adták meg, 1427-ben pedig 56 portával írták össze.⁷⁵ Ez arra mutat, hogy a település lakossága másfél száz év alatt mindössze 12%-kal nőtt, azaz a Zsigmond-kori portaszám szűk 90%-ával rendelkezett az Árpád-kor vége felé. Ez az arány azonban bizvást

⁷² Az átlag a legalább egy alkalommal a plébánia neve mellett a befizetett összeget is feltüntető plébániák száma alapján (90 plébánia).

⁷³ *Engel Pál: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből.* (Új Történelmi Tár 1.) Bp. 1989. 15.

⁷⁴ A kismesemek lakta falvakat nem számítva elsősorban Dubova, Kavocsán, Kakasfalva (Delnekakasfalva), Obrucsnó, Polyák, Volya (Oroszvolya), valamint a királyi városok falvai: Lukavica és Szentlászló.

⁷⁵ A jegyzék Somost még egymagában, a később vele egybeolvadt Magyarfalva (Zsidópatak) nélkül hozza, lásd *Engel P.: Kamarahaszna-összeírások i. m. 95/1., 99/77., 100/88.* (= Somos), és uo. 99/81. és 100/90. (=Magyarfalva).

kivételesnek tekinthető, és legfeljebb a Tarca-völgy egy-két települését jellemezhet-e. Valószínűtlen, hogy lenne bármi értelme a teljes megyére kivetíteni.

A népességre vonatkozó, látszólag fontos információ korszakunk végéről, hogy a pápai kúriától Hrabkón ferences kolostor alapítására engedélyt kérő Perényi Miklós Szentkereszt birtokát (amelyhez Hrabkó is tartozott) úgy jellemezte, hogy az mintegy 500 háztartást (*curia*) és azokon legkevesebb 1000 alattvalót számlál. Figyelembe véve, hogy Hrabkó és Szentkereszt 1427-ben együtt is mindössze 54 portából állt, ami a Perényi-féle portaszámnak alig egytizede, teljesen valószínűtlen, hogy a Perényi által közölt adatok a valóságot tükrözik. A Perényi-féle ház-, illetve lakosságszám valószínűleg semmi egyéb célt nem szolgált, mint hogy birtokát a római kúria előtt alkalmasnak tüntesse fel egy ferences rendház eltartására.⁷⁶

THE FORMATION AND SETTLEMENT OF SÁROS COUNTY UNTIL THE MID-FOURTEENTH CENTURY

By Árpád Nógrády

SUMMARY

Having outlined the chief characteristics of the province-sized early county of Újvár, on the northern part of which the county of Sáros later emerged, the paper presents the regional features of the early Hungarian border defence system and the two royal estates there, Sáros and Sóvár. The author argues that the emergence of Sáros county is inseparable from the institutions of border defence and royal estates. The construction of the *gyepű*-rampart and the *gyepű*-gates provided, through the three parallel districts formed the geographical frames of the later county. Meanwhile, the settlements of the border guards who were ordered to the defence of the rampart and the gates constituted the beginnings of the population. The systematic settlement of the royal estates founded behind the rampart, the generous concessions conceded to them, as well as the additional demand caused by the army-sized entourage of the king who descended upon them regularly, made the region attractive to many settlers. The paper ends with a thorough analysis of the Sáros-related evidence provided by the fourteenth-century papal register of the tenth.

⁷⁶ 1340 lásd *Vetera monumenta historica Hungariorum sacra illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II. Romae–Zagrabiæ 1863–1875. I. 640–641.* – A megye korai történeti földrajzának feldolgozása során általánosan használt további irodalom: *Ferdinand Uličný: Dejiny osídlenia Šariša. Košice 1990.*; *Lexikon stredovekých miest na Slovensku. Ed. Martin Štefánik – Jan Lukačka Jan. Bratislava 2010.*; *Pavol Hudaček: Castrum Salis. Severné pohraničie Uhorska okolo roku 1000. Bratislava 2016.*